

Kafkasya Türk Tarihi Araştırmalarında Arkeolojinin Rolü

The Role of Archaeology in the Study of Caucasian Turkish History

İbrahim Tellioglu*

Öz

Hazar Denizi ile Karadeniz arasında yer alan Kafkasya, Asya ile Avrupa'nın en önemli kesişme noktalarından biridir. Bu stratejik özelliğinden dolayı tarih boyunca içerisinde Türklerin de bulunduğu çeşitli topluluklara ev sahipliği yapmıştır. Tarihî kaynaklarda Türklerin bölgeye yerleşmesi ile ilgili bazı bilgiler bulunur. Ancak bunlara dayanarak Kafkasya'daki Türk varlığını kronolojik bir bütünlük içerisinde takip etmek pek mümkün değildir. Üstelik bazı kaynaklardaki anakronik bilgiler bölgeye Türk yerleşiminin gelişimini anlamayı zorlaştırır. Özellikle İlk Çağ'da bölgeye gelen Türklerle ilgili olarak tarihî kaynaklardaki bilgi kıtlığı, günümüze kadar ulaşan pek çok tartışmayı da beraberinde getirmiştir.

Kafkasya'da yapılan arkeolojik araştırmalar, bölge tarihinin daha somut bir şekilde ele alınmasını sağlayacak buluntuların ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bu malzemeler sayesinde tarih kaynaklardaki soyut ifadeleri netleştirebilecek kanıtlara ulaşmak mümkün olduğu gibi bölgedeki Türk izlerini daha yakından takip etme fırsatı da yakalanmıştır. Ancak bu araştırmalarda elde edilen sonuçlar daha çok kazı sonuçları raporlarında yer almıştır. Hiç kuşku yok ki bölgeye dair arkeolojik verilerin rehberliğinde

* Prof. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü - Prof. Dr. Ondokuz Mayıs University Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Samsun/TÜRKİYE, <https://ror.org/028k5qw24> ibrahim.tellioglu@omu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-1796-1452>

Kafkasya üzerine yazılan tarihî kaynaklardaki eksiklikler tamamlanabilecektir. Böylece bölgeye Türk yerleşimi kronolojik gelişim içerisinde ortaya konulabileceği gibi bu döneme ait somut kültürel miras örnekleri de elde edilmiş olabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Türkler, yerleşme, tarih, arkeoloji, kültür.

Abstract

The Caucasus, located between the Caspian Sea and the Black Sea, represents one of the most significant intersections between Asia and Europe. Owing to this strategic position, it has historically accommodated various communities, including Turkic groups. Although historical sources provide diverse accounts regarding the settlement of Turks in the region, it remains difficult to trace this presence within a coherent chronological framework. In certain cases, anachronistic information further complicates the understanding of how Turkic settlement in the Caucasus evolved. In particular, the scarcity of reliable evidence in historical records concerning the presence of Turks during Antiquity has led to ongoing scholarly debates.

Archaeological investigations carried out in the Caucasus have yielded material evidence that contributes to a more tangible understanding of the region's past. These findings not only clarify abstract narratives found in written sources, but also offer insights into the traces of Turkic presence across the region. Nevertheless, the results of such investigations have largely remained confined to excavation reports and have not been widely incorporated into historical research. By integrating archaeological data into their analyses, historians may address the limitations of the textual record. In doing so, they can reconstruct the chronology of Turkic settlement in the Caucasus and identify concrete examples of the material culture associated with these populations.

Keywords: Caucasus, Turks, settlement, history, archaeology, culture.

Giriş

Kafkasya genel olarak Hazar Denizi ile Karadeniz arasında konumlandırılıp Asya ile Avrupa'nın buluşma noktası olarak kabul edilen bir bölgedir. Kafkasya'da 5.000 metrelere kadar yükselebilen ve yaklaşık 1.300 km boyunca devam eden bir dağ silsilesi yer almaktadır¹. Tarih boyunca Derbent ve Daryal geçitleri vasıtasıyla bölgenin kuzeyi ve güneyi arasında geçiş imkânı söz konusudur. Kuzeydeki arazinin dağlık yapısı İlk Çağ'dan itibaren küçük kabilelerin farklı gruplar hâlinde

1 Ivan Golovin, *The Caucasus*, Trübner&Company, London 1854, s. 73-78.

yaşamısına zemin hazırlamıştır. Bölgenin güneyi önemli nehirlerle beslenen ovaları sayesinde daha tercih edilir bir yerleşim alanı olmuştur. Diğer yandan Asya'yı Avrupa'ya bağlayan hat üzerinde bulunması Kafkasya'nın stratejik önemini oldukça artırmıştır. Özellikle güneydeki limanlar Karadeniz havzası üzerinden doğu-batı ticari ilişkilerinin yürütülmesinde oldukça kıymetlidir. Aynı şekilde kuzeydeki geçitler ve güneydeki savunma alanları Anadolu ve İran'ın kuzeyden gelecek tehlikelere karşı korunması için mühim bir hattır.

Kazılarda elde edilen verilere göre Kafkasya'daki en eski insan kalıntıları günümüzden 700 bin yıl öncesine kadar gidebilmektedir. Paleontologlara göre bu insanlar güneyden Kafkasya'ya göç etmişlerdi. Azerbaycan'daki Azıh mağarası ve Gobustan obaları, Güney Osetya'daki Kudaro ve Tson mağaraları, Kuzey Osetya'daki Mistulagti-lagat, Monaşeskaya, Kajosk ve Barakayevsk mağaraları, Borisovsk açık obası, Adige'deki Gubskiye hangarları, Maykop bölgesindeki Duhovsk ve Kamennomost mağaraları, Dağıstan'daki Çumus-İnits ve Usiş yerleşkesi, Gürcistan'daki Cruçula, Ortvala-Klde, Sakajia mağaraları bu insanların barındığı yerlerdi².

Kafkasya, coğrafi konumu sebebiyle tarih boyunca büyük devletlerin nüfuz kurmak istediği mücadele alanlarından birisidir. Romalılarla Persler veya Sâsânîler, Araplarla Hazarlar, Türklerle Ruslar arasındaki çarpışmalar bu konuda akla gelen ilk örneklerdir. Doğu sınırını Anadolu'dan daha öteye genişletmek isteyen Romalılar, kuzeyden ülkesine yönelecek tehditlerin önünü almak için Derbent-Daryal geçitlerine hâkim olmak isteyen Sasanîler, İslamiyet'i Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa'ya taşımak isteyen Araplar, kendilerine yurt arayan Selçuklular ya da Güney Kafkasya üzerinden güneybatıya yayılmak isteyen Rusların çabalarında görüleceği üzere Kafkasya'ya hâkim olmak isteyenler bir diğer büyük güçle mücadele etmiş o nedenle bölge büyük bir rekabet alanına dönüşmüştü. Bu mücadele sırasında önemli nüfus değişiklikleri de olmuştu. Bölgede yaşanan siyasi çekişmeler güney istikametini istikrardan yoksun hale getirirken kuzey ise doğudan batıya yaşanan göçlerden oldukça etkilenmesini beraberinde getirmiştir. Zira Hazar Denizi'nin kuzeyi ile İdil-Ural arasındaki bölge Orta Asya'dan batıya doğru yapılan göçlerin ana güzergâhında yer almaktaydı. Sasanîlerin yıkılışına kadar Hazar Denizi'nin güneyinde güçlü devletler olduğu için batıya doğru ilerlemek isteyen her topluluk bu hattı kullanmak istiyordu. Hâliyle Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkasya'da tarihin çeşitli zamanlarında bu göçlerle

2 İrade Hüseyinova, "Eski Kafkasya Tarihinin Arkeolojik Araştırmaları", *İRS Arkeoloji*, C 4/S. 8, 2013, s. 7.

şekillenen dönemler yaşandı. Genel itibariyle bozkır kavimlerinin etkisiyle ortaya çıkan bu süreç Kimmer göçüyle birlikte başladı³ ve XVI. yüzyıl başlarına kadar etkisini hissettirdi. Orta Asya'dan gelen toplulukların bir kısmı batıya doğru ilerlerken bir bölümü de güneye yönelerek Kafkasya'ya yerleşmeye başladı.

Tarihî kaynaklardaki bilgi kıtlığı Kafkasya'ya Türk yerleşimini bir bütün olarak takip etmeye imkân tanımaz. Hâl böyle olunca başka bir kaynak türünün desteğine ihtiyaç vardır. Arkeolojik buluntular karşılaşılan problemlerin pek çoğuna ışık tutacak mahiyettedir. Haddizatında bu çalışmada Kafkasya Türk tarihi araştırmalarında arkeolojik buluntuların ne derecede önemli olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Bölgeye Türk yerleşimine dair tarihî kaynaklardaki bilgilere temas edildikten sonra bunlardaki bilgi azlığından kaynaklanan meselelerin kazılarda elde edilen malzemelerle nasıl çözüme kavuşturulduğu anlatılmıştır. Böylece Kafkasya tarihi araştırmalarında arkeolojik buluntulardan yola çıkılarak ne gibi sonuçlara varılabileceği üzerinde durulmuştur.

Kafkasya ile ilgili ilk önemli arkeolojik çalışmalar XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır. Moskova Arkeoloji Cemiyeti bu araştırmaları başlatan kurumlar arasında en önemlilerinden birisidir. 1888-1916 yılları arasında yaptıkları ilk kazılarda elde ettikleri malzemelerle bölge tarihini yazan tarihçilere oldukça kıymetli veriler sunmuşlardı⁴. 1936-1992 arasında yayımlanan *Sovetskaya Arheologiya* dergisi, Sovyetler Birliği döneminde bu çalışmaların artarak devam ettiğini göstermektedir⁵. Rus arkeologlar günümüze kadar pek çok kez bölgeye büyük arkeolojik geziler düzenlemişler ve bunları yayımlamışlardır⁶. Bugün de aynı geleneğini sürdüren çeşitli akademik kurumlar bazı araştırmalar yürütmekte, Kafkasya'nın tarihî, sosyo-kültürel ve ekonomik dokusunu ortaya çıkaracak malzemeler bulmaktadırlar. Özellikle Dağıstan Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Enstitüsü kurum olarak, 2005'ten

3 E. H. Minns, "The Scythians and Northern Nomads", *The Cambridge Ancient History*, C III, Cambridge University Press, Cambridge 1970, s. 188.

4 Moskova Arkeoloji Cemiyeti'nin bu dönemde gerçekleştirdiği çalışmaların raporları aşağıdaki web sayfalarından elde edilebilir. Bk. <http://elibrary.shpl.ru/ru/nodes/25316-materialy-po-arheologii-kavkaza-sobrannye-ekspeditsiyami-moskovskogo-arheologicheskogo-obschestva-m-1888-1916>; <https://capellabook.ru/p/501--materialy-po-arheologii-kavkaza-sobrannye-ekspeditsiyami-imperatorskogo-moskovskogo-arheologicheskogo-obschestva-snaryajennymi-na-vysochayshe-darovannye-sredstva/>

5 *Sovetskaya Arheologiya* dergisinin tüm sayılarına ulaşmak için bk. http://www.ra.ian.ru/?page_id=32&lang=ru

6 <https://archaeolog.ru/expeditions/expeditions-2023/kavkazskaya-arkheologicheskaya-ekspeditsiya-2023>

itibaren yayımlamakta oldukları *İstoriya, Arheologiya i Etnografya Kavkaza* dergisi de bölge tarihi araştırmaları için çok kıymetli bilgiler içeren bir süreli yayın olarak anılmaya değerdir⁷. Yine 2009'da oluşturulan ve bölgenin arkeolojik meselelerinin tartışıldığı Rusya Bilimler Akademisi Kafkasya Arkeolojisi Çalışma Grubu da dikkat çeken faaliyetler yapmaktadır⁸.

Kafkasya'da günümüze kadar sürdürülen kazı ve yüzey çalışmalarının sonucunda Kafkasya'nın en eski kültürlerinin kökeni hakkındaki tartışmalar son bulmaya başlamıştır⁹. Dolayısıyla otoktonluk iddialarının bilimsel temelleri de ortaya çıkmış oldu. Bugün tarihçilerin elinde, arkeolojik verilerle oluşturulmuş ve Geç Antik dönemde Kuzey Kafkasya'nın etnik yapısını gösteren haritalar mevcuttur¹⁰. Aynı kaynaklara dayanarak Kafkasya'ya gelen her topluluğun bölgedeki kültürel izlerini de anlamak mümkündür¹¹. Böylece hangi topluluğun Kafkasya uygarlığına nasıl katkıda bulunduğu artık açığa çıkmaya başlamıştır. Ayrıca bölgedeki topluluklar arasındaki kültürel ilişkilerin boyutu kazılarda bulunan malzemelerde daha anlaşılır hale gelmiştir¹². Özellikle epigrafik belgeler sayesinde farklı toplulukların bölgedeki varlığını somutlaştırmak mümkündür¹³. Benzer biçimde arkeolojik kalıntılar üzerinden VI-VIII. yüzyıllar arasında bölgede konar-göçer kültürün yayılması ile İlk ve Orta Çağ'da Kafkasya'nın Avrasya tarihi içerisindeki yeri gibi meseleler aydınlanmaya başlamıştır¹⁴.

7 Derginin tüm sayıları için bk. <https://caucasushistory.ru/2618-6772/index>

8 <https://archaeolog.ru/scientific-departments/gruppa-po-izucheniyu-arkheologii-kavkaza>

9 H. V. Kagazahev, "Drevnie Kultury Severnogo Kavkaza: Problemy Proisshozhdeniya i Etnogeneticheskikh Vzaimosvyazey", *İstoriya Arheologiya*, C 6/S. 92, 2019, s. 194-202; İ. G. Semenov, "Kultura Severokavkazskikh Katagombnih Pogrebeniy II-IV Vekov: Problema Etnicheskoy Identifikatsii", *Vestnik Dagestanskogo Nauchnogo Tsentra*, S. 66, 2017, s. 41-58.

10 Murtazali S. Gaciev, "Etnicheskaya Karta Severnogo Kavkaza v Period Pozdney Antichnosti", *Vestnik Dagestanskogo Nauchnogo Tsentra*, S. 72, 2019, s. 17-30.

11 G. A. Koselenko, *Drevneyshie Gosudarstva Kavkaza i Sredney Azii*, İzdatelstvo Nauka, 1985.

12 Michele Bacci, "Georgia and the Outside World: An Introduction", *Cultural Interaction Medieval Georgia*, Weisbaden 2018, s. 7-25; Manuela Studer-Karlen, "Georgia as a Bridge Between Cultures, Dynamics of Artistic Exchange", *Convivium Supplementum 2021/1*, editörler: Manuela Studer-Karlen, Natalia Chitishvili, Thomas Kaffenberger, Masarykova Üniversitesi Yayınları, Masarykova 2021, s. 11-17; Patrick Donabédian, "Armenia-Georgia-Islam A Need to Break Taboos in the Study of Medieval Architecture", *Eurasiatica*, S. 16, 2020, s. 63-112; A. A. Anoykin, "Perehod ot Srednego k Verhnemu Paleolitu Na Territorii Dagestana", *Gumanitarnye Nauki v Sibiri*, C 23/S. 2, 2016, s. 5-9.

13 Murtazali S. Gaciev, "Epigrafiçeskije Pamyatniki Derbenta: Otkritiya XXI Veka (K 300-Letiye İzuçeniya)", *Epigrafika Vostoka*, C 36/S. 3-4, 2021, s. 7-21.

14 *Kavkaz v Sisteme Kulturnih Yevrazii v Drevnosti i Srednevekovye*, Mateialı Mejdunarodnoy Nauçnoy

Kafkasya şehirlerinin yeri, konumu ve nasıl savunulduğu gibi konularda arkeolojik malzemeler pek çok meselenin çözümünü sağlamıştır. Onlar sayesinde şehirlerin fiziki yapılarını ortaya çıkarmak mümkün olduğu gibi¹⁵ yeri hakkında tarihî kaynaklarda farklı bilgilerin olduğu kalelerin nerede yapıldığını belirleme imkânı doğmuştur¹⁶. Aynı şekilde Derbent örneğinde olduğu gibi savunma yapılarına hangi dönemde ne tür eklemeler yapıldığı da anlaşılmıştır¹⁷. Özellikle İslam kaynaklarındaki soyut bilgiler yüzünden Kafkasya'nın hangi bölgelerinin ne zaman Müslümanların eline geçtiği de tam olarak anlaşılamayan konulardandı¹⁸. Arkeolojik buluntular sayesinde bu soruların cevaplarına ulaşılmaya başlanmıştır¹⁹.

Tarihî Kaynaklara Göre Ana Hatlarıyla Kafkasya'ya Türk Yerleşimi

Kimmerleri Türklüğün öncülerinden kabul eden çevrelere göre Kafkasya'ya Türk yerleşimini MÖ XIV. yüzyıldan itibaren başlatmak mümkündür. MÖ VIII. yüzyıldaki İskit göçüyle devam eden bu süreç Hunların batıya kaymasıyla hız kazanmıştır. II. yüzyıldan itibaren Kafkaslarda gözükmeye başlayan Hunlar IV. yüzyılın ortalarından itibaren bölgede etkilerini hissettirmeye başladılar. Attila'nın ölümünün peşinden Avrupa Hunlarının doğuya, Karadeniz kıyılarına çekilmesinden sonra Oğurlarla karışmaları sonucu Bulgarlar ortaya çıktı. Büyük Bulgar Devleti ardından da İdil Bulgar Devleti'nin ortaya çıkmasıyla Kafkasya'daki Türk siyasi varlığı devam etti. VI. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da etkili olmaya başlayan Sabirler bölgedeki diğer bir Türk grubu idi. 558'de Orta Asya'dan ayrılan Avarların büyük bir kısmı Macaristan'a gidip yerleşirken bir kısmı da Dağıstan'da

Konferentsii, Karaçayev-Çerkeskiy Gosudarstvenniy Universitet, Karaçayevsk 2018; A. V. Komar, "Aziatskie Elementi Kulturi Koçernikov Vostochnoy Evropy VI-VIII. vv", *Vzaimodeystvie Narodov Yevraziy v Epohu Velikogo Pereseleniya Narodov*, Udmurtskiy Gosudarstvenniy Universitet, İjevsk 2006, s. 107-111.

- 15 Murtazali S. Gaciev-C. Yu. Kasimova, *Srednepersidskie Nadpisi Derbenda VI Veka*, İzdatelskaya Firma Vostochnaya Literatura, Moskva 2006.
- 16 Murtazali S. Gaciev vd., "Arheologičeskie Dannie k Lokalizatsii Kreposti Bilistan", *Materiali po Arheologii i İstorii Antičnogo i Srednevekovogo Pričernomorya*, S. 15, 2023, s. 509-528.
- 17 Ye. İ. Kozubskiy, *İstoria Goroda Derbenta*, Derbentskoe Gorodskoe Uproşennoe Obşestvennoe Upravlenie, Temir Han-Şura 1906, s. 1-5; A. A. Kudryavtsev, "Drevniy Derbent v İstorii Rannehristsianskogo Mira", *Vestnik Sankt Peterburgskogo Universiteta İstoria*, C 67/S. 3, 2022, s. 914 vd.
- 18 T. M. Kalinina, "Bitvy Arabov i Hazar za Derbent i Balancar V Pervoy Polovine VII V.", *Hazarşkiy Almanax*, S. 17, 2020, s. 49-68.
- 19 S. A. Magaramov, "Etno-Konfessionalnaya Kartina Goroda Derbenta v VI-XIX vv.", *İstoriya, Arheologiya i Etnografya Kavkaza*, C 16/S. 1, 2020, s. 54; Alikber Alikberov, "Islamic Frontiers in the Caucasus During the Abbasid Period" *Russian Oriental Studies*, ed. V. Naumkin, Leiden 2004, s. 59.

kaldı. Aynı dönemde Göktürk Devleti'nin doğu sınırları Kafkas geçitlerine kadar ulaşmıştı. 630'da fetret devresine girdiklerinde Hazarlar onların mirasçısı olarak Kafkasya'ya yayıldı ve yaklaşık X. yüzyıl ortalarına kadar bölgenin farklı kesimleri-ne hâkim oldular. XII. yüzyılın ilk çeyreğinde Karadeniz'in kuzeyindeki yurtlarından Güney Kafkasya'ya göç eden Kıpçaklar, özellikle Gürcistan ve Azerbaycan'ın tarihinde mühim bir rol oynadı. İlhanlılar ve Altınorda devrinde Kafkasya'daki Türk nüfuzu devam etti. 1395'te Timur'un Altınorda'ya vurduğu darbe onları geriletse de Şirvanşahlar, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar bölgenin çeşitli kesimlerini ele geçirerek Türk hâkimiyetini sürdürdü. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ruslar Kafkasya'ya yayılmaya başladılar ve bölgedeki Türk hâkimiyet alanını daralttılar. 1747'de Nadir Şah Afşar'ın ölümünden sonra Azerbaycan'ın muhtelif kesimlerinde hanlıklar kuruldu. Ruslar, 1770'den 1796'ya kadar Kuzey Kafkasya'nın önemli bir bölümünü, 1801'de de Doğu Gürcistan'ı ele geçirdiler, 1804'te başlayıp çeyrek asır süren savaşlar sonucunda Dağıstan ve Güney Kafkasya'nın tamamına hâkim oldular. 1917'den sonra Kuzey Kafkasya'da ve Azerbaycan'da bağımsız Türk Cumhuriyetleri kurulsa da bunlar uzun ömürlü olmadı ve yaklaşık 1921'de SSCB'ye dâhil oldular²⁰.

Kafkasya'ya yerleşen Türkler hakkında özellikle İslam öncesi dönemle ilgili olarak büyük bir karmaşa söz konusudur. Onların bölge tarihinde edindiği yer konusunda tarihî kaynaklardan çeşitli bilgiler elde edilebilmektedir. Bilhassa Ermeni ve Gürcü kaynakları bu konuda büyük bir bilgi deposudur. Ancak bu bilgiler zaman zaman çok kısıtlı ve birbirinden bağlantısız olduğu için onları bir araya getirerek bir sonuç elde etmek pek mümkün olamamaktadır. Aynı şekilde her iki kaynak gurubunu hazırlayan tarihçilerin kendi milletlerini öncelemelerinden

20 T. M. Aytbetov, *Žakavkazskije Avartsy (VIII Haçala-XVIII. vv)*, Mejdunarodnıy Fond Samilya, Mahaçkala 2000; M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 59-256; Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Dönemde Azerbaycan ve Anadolu'da Türkler", *Başlangıçtan Günümüze Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, ed. İ. Tellioglu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2023, s. 1-18; Tarık Dostiev, "Kafkasya'da Hunlar", *Türkler*, C 1, ed. Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 921-928; aynı yazar, "Kavimler Göçü Döneminde Doğu Kafkasya'da Türk Egemenliği", *XV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 251-256; Marget Biro, "Hunların Kafkasya'daki Varlığı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 22, 2003, s. 223-231; Sevda Süleymanova, "Kafkasya Honları", *XV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 257-271; R. Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kemaloglu, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003; Musa Göktuğ, *Kuzey Azerbaycan Hanlıkları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2023; Cennet Ateş, *Kafkasya'daki Türkler ve Türkiye'nin Kafkasya Türkleri Politikası*, Eğitim Yayınevi, Ankara 2023, s. 35-58; Saleh Muhammedoglu Aliev, "Kafkasya", *TDVİA*, C 24, 2001, s. 158-160.

kaynaklanan karmaşa, zaten büyük kısmı karanlıkta kalan meselelerin çözümünü daha da içinden çıkılmaz hâle getirmektedir. Eserlerinin girişinde İlk Çağ'da bölgede yaşananlar hakkında bir değerlendirme yapan Orta Çağ Ermeni ve Gürcü tarihçileri, tespitleri ile Türklere dair bazı bilgiler verse de onlardan olayların gelişimi hakkında ayrıntılı bilgiler edinmek mümkün değildir. Bu kaynakları batı dillerine özellikle de dönemin itibarlı bilim dili olan Fransızcaya çevirerek dünyaya tanıtan şarkiyatçılar da yapmaları gereken açıklamaları ihmal edince zaten var olan problemleri daha da artırmışlardır. Üstelik bu araştırmacılar neşrettikleri kaynaklardan faydalanarak Kafkasya tarihi yazmaya başladıklarında²¹ da aynı tutumu sürdürünce bölge tarihi hakkındaki bilgilerin büyük kısmı Orta Çağ Ermeni ve Gürcü tarihçilerinin belirlediği sınırlar çerçevesinde gelişmiştir. Horenli Musa, Lasdivertli Aristakes, Müverrih Vardan, Stephanos Orbelian, Genceli Kiragos gibi Ermeni tarihçilerinin yanı sıra Matiane Kartlisa, Kral David'in Tarihi, Anonim Gürcü Tarihi gibi Gürcü kaynakları bunların başta gelenleriydi. Özellikle İlk ve Orta Çağ'ın büyük kısmında onlar ne kadar bahsederse Türklere o kadar haberdar olunabiliyordu²². Ermeni ve Gürcü kaynaklarının yanında ilk Rus yıllıklarında da Kuzey Kafkasya'daki Hazar, Bulgar ve Kıpçaklar hakkında çeşitli bilgiler vardı²³. İslam kaynaklarında ise bölgeyi fethettikleri ve hâkimiyet altında tuttukları dönemlerde Güney Kafkasya'daki Türklere bahsedilmekteydi.

Gürcü ve Ermeni kaynaklarında özellikle de Hunlara ve Hazarlara dair anakronik bilgiler mevcut karmaşayı daha da artırır²⁴. Kıt bilgilerin derlenmesi ile oluşan

21 Marie-Félicité Brosset, *Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'au XIXe Siècle*, Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, Saint Pétersburg 1848; Paul Émile Le Vaillant de Florival, *Coup-d'Oeil sur l'Arménie*, À la Librairie Française et Étrangère, Paris 1846; James D. Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, Printed in the Armenian Monastery of St. Lazarus, Venice 1874; *History of Armenia by Father Michael Chamich*, C I-II, çev. J. Avdall, Bishop's College Press, Calcutta 1827; vb.

22 İbrahim Tellioğlu, *Orta Çağ'da Türkler Ermeniler Gürcüler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2019, s. 11-41, 68-85; Robert W. Thomson, *Rewriting Caucasian History*, Calenderon Press, Oxford 1996, s. 2-353.

23 *The Russian Primary Chronicle Laurentian Text*, çeviri ve notlar Samuel Hazzard Cross, The Medieval Academy of America, Cambridge 1953; *The Chronicle of Novgorod 1016-1471*, çev. Robert Michell-Nevill Forbes, Office of the Society, London 1914; Mualla Uydu Yücel, *9. Yüzyıldan 13. Yüzyıla İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, Doğu Kültürhanesi, İstanbul 2021.

24 M. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, notlar Erdoğan Mercil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 14, 26; Stephannos Orbelian, *Histoire De La Siounie*, C II, çeviri ve notlar: M. Brosset, Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, Saint-Petersburg 1866, s. 172 vd.; Victor Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie*, C. I, Librairie de Firmin Didot Freres, Paris 1880, s. 180.

önergeler çoğunlukla boşlukta kalmaktadır. Bazen Prokopius'un verdiği bilgide rastlandığı gibi Romalılarla Persler arasında yapılacak olan bir savaşta her iki tarafın da bölgedeki Türklerden destek almaya çalıştığı türünden şaşırıcı bilgilere rastlanabilir²⁵. Zira Lazika Savaşları olarak kayda geçen bu savaşlar ortaya çıkana kadar aynı tarihçiler bölgede Türk olduğuna dair herhangi bir kayıt düşmemiştir. Yine bir başka bölge tarihçisi Elishē, II. Yazkert (438-457) zamanında Ermenilerin Hunlardan destek alarak Sasanilerle mücadele etmeye çalıştıklarını söylerken yeni bir bilgi edinmemizi sağlar²⁶. Ancak bu olayların öncesinde ve sonrasında yaşananlar hakkında önemli boşluklar vardır. Haliyle tarihi kaynaklardaki bilgileri bir araya getirerek bölge tarihinin belirli dönemlerini aydınlatmak çok mümkün olmamaktadır. Bu karmaşanın önlenmesi, aradaki boşlukların doldurulması ve Kafkasya'daki Türk yerleşimine dair bilgilerin somutlaştırılabilmesi için yeni kaynak türlerine ihtiyaç vardır. Yer isimlerinden bazı sonuçlara ulaşılsa da bunlar sorulara cevap verilebilecek nitelikte değildir²⁷. Hal böyle olunca ihtiyacı karşılayacak en önemli kaynak arkeolojik buluntular olarak gözükmektedir.

Arkeolojik Çalışmalarda Kafkasya'da Türkler

Kafkasya hakkında yapılan arkeolojik çalışmalar bölgeye yerleşen ilk Türklerle ilgili bilgileri daha somut ve nitelikli bir hale çevirebilecek kudrettedir. Özellikle ilk ve Orta Çağ'ın başlarına ait bilgilerin sınırlı olması ilk göç zamanlarının kalın bir sis perdesi altında kalmasına zemin hazırlamıştır. Ancak arkeolojik çalışmaların başlamasıyla birlikte bu devirle ilgili meseleler de yavaş yavaş halledilmeye başlanmıştır. Bölge ülkeleri içerisinde özellikle Azerbaycan'da yapılan arkeolojik faaliyetlerde bu ülkedeki Türk yerleşiminin tarihi derinliğini ortaya çıkarma bakımından oldukça kıymetli olan kurumsal adımlar atılmıştır. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Arkeoloji, Etnografya ve Antropoloji Enstitüsü'nün yaptığı çalışmalarla bölgedeki Türk varlığı ile ilgili somut deliller ortaya konmuştur²⁸.

25 Prokopius, *History of the Wars*, C II, çev. H. B. Dewing, Harvard University Press, London 1979, s. 531-541.

26 Elishē, *History of Vardan and the Armenian War*, çev. Robert W. Thomson, Cambridge University Press, Cambridge 1982, s. 94.

27 Elvira Latifova, "Ortak Türk Tarihinin Yazılmasında Kafkasya'dan Anadolu'ya Uzanan Türk Yer Adları Üzerine Karşılaştırmalı Çalışmaların Önemi", *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu Bildiriler*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 677-688.

28 Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Arkeoloji, Etnografya ve Antropoloji Enstitüsü'nün web sayfasında Azerbaycan'da yapılan arkeolojik araştırmalar hakkındaki kitaplara ve süreli yayınları olan Azərbaycan Arxeologiyası dergisinin tamamına ulaşmak mümkündür. Bk. <http://www.archaeology.org.az/>

Kafkasya'daki arkeolojik çalışmaların nasıl somut sonuçlara ulaşabileceği konusunda Altınorda şehirleri hakkında yapılan araştırmalar rol model olarak kabul edilebilir. Tataristan Bilimler Akademisi'nin yürüttüğü arkeolojik çalışmalar sayesinde bölgenin tarihî dokusu hakkında çok önemli sonuçlara erişilmiştir. Bolgar şehrinin Orta Çağ dünyasındaki sosyal ve dinî yeri, topografyası, İlk Çağ buluntuları, şehrin planı ve mimari yapıları gibi konular büyük ölçüde aydınlatılmıştır. Bunlar yapılırken en önemli temel 1864'te başlayıp 2010'a kadar devam eden arkeolojik çalışmalarda elde edilen buluntulardır²⁹. Yayınladıkları bir atlas ile ülkede kazı yapılan yerler ve buralardan elde edilen malzemelerin bir koleksiyonu dünyaya duyuruldu³⁰. Kazan'da ortaya çıkarılan buluntuları da bir albüm haline getirerek başkentin tarihî dokusunu bütün ayrıntısıyla gözler önüne sermeyi başardılar³¹. Altınorda arkeolojisi konusunda yapılan araştırmalar neticesinde döneme ait elde edilen malzemeler sayesinde Altınorda şehirleri büyük ölçüde gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu sayede Bolgar şehri başta olmak üzere Altınorda'nın önemli merkezleri toprak altında kalmaktan kurtulduğu gibi onların tasarımlarından oluşan kataloglar sayesinde bölgenin tarihî dokusu bütün ayrıntısıyla ortaya konmuştur. Böylece esas itibarıyla siyasi tarih metinlerinden oluşan vakayinamelerin ya da bölgedeki ticari hayatla ilgili sınırlı bilgiler veren coğrafyacılara eserlerinde yer almayan önemli bir bilgi birikimi ortaya çıkmıştır. Bugün Altınorda'nın somut kültürel mirası üzerinden bir toplumun ve bölgenin tarihi çok yönlü olarak ele alınabilir hâle gelmiştir.

Kafkasya'da bugüne kadar yapılan arkeolojik çalışmalarda elde edilen buluntular bölgeye Türk yerleşmesi hakkında daha somut ifadelerle hükümde bulunma imkânı sağlar. Bölgedeki İskit yerleşimi ile ilgili pek çok mesele arkeolojik veriler sayesinde çözülmeye başlamıştır. Bölgenin çeşitli noktalarından elde edilen malzemelerle Kafkasya kültür tarihinde İskitlerin yeri daha iyi anlaşılmaya başlanmıştır³². Adıgey, Krasnodar ve Kuzey Osetya'da yapılan kazılarda elde edilen çok sayıdaki eser³³ İskitlerin Kuzey Kafkasya'daki sınırlarının belirlenmesi açısından

29 Ministry of Culture of the Republic of Tataristan, *Great Bolgar*, ed. Ayrat Sitdikov, Kazan 2015.

30 *Atlas Bulgarika, Vremya i Prostranstvo Bolgarskoy Sivilizatsii*, ed. R. S. Hakimov, İnstitu İstorii İmeni S. Marcani Akademii Nauk Respubliki Tataristan, Moskva-Kazan 2012.

31 *Kazanskiy Kreml*, Tatarskoe Kijinoe İzdatelstvo, Kazan 2015.

32 Yu. A. Prokopenko, "Novie Nahodki Skifskogo Zverinogo Stilya iz Pamyatnikov Tsentralnogo Predkavkaziya V-VI. vv do Naşey Erı", *İz İstorii Kulturi Narodov Severnogo Kavkaza*, Stavropolskiy Gosudarstvennyy Universitet, Ctavropol 2009, s. 8-18.

33 E. A. Beglova vd., *Arheologiya Severnogo Kavkaza*, Gosudarstvenniy Muzey Vostoka, 2014, s. 22-88.

oldukça kıymetliydi. Dağıstan'da ortaya çıkan buluntular ise İskitlerle Sarmat ve Hunlar arasındaki benzerlikler açısından büyük önem taşımaktaydı³⁴. Bölgedeki İskit mezarlıkları ise onların yerleşme alanlarının belirlenmesinde önemli bir eşiğin geçilmesini sağladı³⁵. 2016'ya gelindiğinde Derbent özelinde İskit öncesi dönem, İskitler ve sonrası dönem hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek mümkün oldu³⁶. Böylece bir yandan İskitlerin bölgedeki tarihi aydınlığa kavuşturulurken diğer taraftan onların kökeni hakkındaki tartışmalara da büyük katkı sağlandı. Zira tarihi bilgi ve belgeler üzerinden İskitlerin kimliği hakkındaki tartışmalar günümüze kadar sürmektedir. İlk Çağ kaynaklarındaki farklı bilgileri yorumlayan tarihçiler, İskitleri Hind-Avrupaî, İranî ya da Turanî bir kavim olarak adlandırabilmektedir. Ancak bölgede yapılan kazılarda elde edilen sonuçlar bu tartışmalara somut katkıda bulunabilecek düzeydedir.

Hunların Kafkasya'ya yerleşmesi arkeolojik buluntularla daha somut hale gelmiş bir konudur. Daha önceki çalışmalarda Hunların III. yüzyıldan itibaren bölgeye göç etmeye başladığı ve Kafkasya siyasetindeki etkileri konusunda çeşitli değerlendirmeler yapılmıştı. Ancak Hunların nerelerde yaşadığı konusunda çok fazla somut bilgi yoktu. Yapılan kazılarda Mahaçkale, Derbent, Cemikent, Utamış, Tarki, Palasa-sırt, Kuhuroba, Huchala, Sandıktepe, Hınıslı gibi merkezlerde Hunlara ait kurganlar bulunması, Maykop kültüründen Hunlara kadar aynı kültür gurubundan toplulukların bölgeye yerleşmesi açısından ufuk açıcı olmuştur³⁷. S. A. Pletneva'nın arkeolojiyi esas alan çalışmaları sayesinde Hunlardan başlayarak XIII. yüzyıla kadar Rusya'nın güneyindeki bozkırlara yerleşen Türkler hakkında etraflıca bilgi edinmek mümkündür. Hunlara ait eserlerin IV. yüzyılın sonlarından VI. yüzyılın başlarına kadar kronolojik dağılımının takip edilebileceği bu eserde Pereşepina kültürünün Bulgarlarla bağlantısı üzerinde durulduğu gibi bölgede Hazarlardan kalma kalıntılara da detaylı olarak değinilir³⁸.

34 M. H. Bagaev, "Opit İzüçeniya Pamyatnikov Skifo-Sarmatskogo i Rannesrednevekovogo Vremeni Gornoy Çeçni i Dagestana v XIX v.", *İzvestiya Vuzov Severo-Kavkazskogo Regiona. Obşestvenne Nauki*, S. 12, 2005, s. 25-33.

35 P. İ. Şulga, S. G. Koltuhov, V. V. Mayko, "Drevniye Pogrebeniya v Kurgane Kırımşkaya Roza 2", *İstoriya i Arheologiya Kırma*, S. 9, 2018, s. 19-31.

36 M. S. Gacıyev, "Derbentskoe Poselenie: Nekotore İtogi Raskopok (2012-2016) Gorod", *Vestnik Rossiyskogo Fonda Fundamentalnih İssledovaniy*, C 2/S. 87, 2017, s. 162.

37 Oktay Özgül-Nezihat Ceylan, "Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C IV/S. XIII, Aralık 2017, s. 42.

38 S. A. Pletneva, *Köçevniki Yujnorusskih Stepoy v Epohu Srednevekovya IV-XIII Veka*, İzdatelstvo Voronejskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Voronej 2003.

Kafkasya'daki Türk tarihiyle ilgili arkeolojik materyaller sonucu daha somut hâle gelmiş diğer bir mesele Hazarların bölgedeki varlığı ile ilgiliydi. Dönemin tarihi kaynaklarında ekonomik gücü, Araplarla mücadelesi, Musevîliği benimsemeleri, büyük övgüye mazhar olan şehirleri gibi konularla kaynaklarda adı sıkça geçen Hazarlarla ilgili olarak yapılan arkeolojik çalışmalarla bu toplulukla ilgili bilgi birikimi daha da derinleşti. S. A. Pletneva'nın Hazar arkeolojisi ile ilgili eseri bu bakımdan ismen zikredilmeye layıktır. Hazar kağanlığının kültürel kökleri ile Saltovo-Mayatskaya kültürü arasındaki bağları ortaya koyan yazar, Hazar ülkesinde bozkırlılarla orman halkları arasındaki yaşam tarzlarından bahseder. Özellikle Don bozkırlarındaki yaşamı aydınlatan arkeolojik buluntuları çok kıymetlidir. Aynı şekilde Azak denizi çevresindeki ve Trans-Dinyester'deki Hazar varlığı onun buluntuları sayesinde daha da somutlaşır. Kafkas eteklerindeki Volga ve Hazar bozkırlarında Hazarlara ait buluntular ise bu Türk topluluğunun bölgenin kültürel dokusundaki yerini ayrıntılı olarak açıklayıcı mahiyettedir. Onun kurganlar üzerinde yaptığı çalışmalar sayesinde de Hazarların bölgedeki yayılma alanları daha somut hâle gelir³⁹. M. G. Magomedov'un Hazar şehirleri üzerine yaptığı kazılardan sonra yazdığı eserler belki de Hazar tarihî hakkında yazılan kitaplar arasında en müşahhas belgelere dayananıdır. Çünkü o Hazar Kağanlığının oluşumunu anlattığı kitabında hem başka meslektaşları tarafından sıkça başvurulmuş tarihi kaynakları kullanmış hem de kendi bulduğu arkeolojik sonuçları bilim dünyasıyla paylaşmıştır. Böylece daha önce yazılan eserlerle aradaki fark da ortaya çıkmış oldu⁴⁰. Diğer yandan Sarkel, Mayatsk, İtil, Tsimlyansko, Belencer, Çufut-Kale, Semender, Sârığşın, Hanbalık gibi şehirlerde yapılan kazılarda Göktürk sanatının bölgede yaşatıldığına dair pek çok örnek bulunmuştu. Türk runik yazısının ve surlar üzerindeki tasvirlerin Türk sanat tarihi açısından büyük önem taşıdığı bu buluntularda, bölgedeki varlığı hakkında tarihî metinlerde oldukça soyut bilgiler olan Bulgarların ve Alanların da somut izlerine rastlamak mümkündür⁴¹. Hazarlardan kalma VIII. yüzyılın son çeyreğine ait mezarlardan ise onların batıda nereye kadar

39 S. A. Pletneva, *Oçerki Hazarskoy Arheologii*, Mostu Kulturi, Moskva 1999. Türkiye'de yapılan bir çalışma ile Hazarlar ve Saltovo-Mayatsk kültürü arasındaki bağlantı yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştı. Bk. Ebru Akkan, *Hazar Kağanlığı ve Saltovo-Mayatsk Kültürü*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2023.

40 M. G. Magomedov, *Hazarı Na Kavkaze*, Dagestanskoe Kinijnnoe İzdatelstvo, 1994; *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata po Mateialam Arheologičeskikh Issledovaniy i Pismennim Dannim*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1983.

41 J. Özlem Oktay Çerezci, "Doğu Avrupa Türk Şehirciliğine Hazar Dönemi'nden Bir Örnek: Mayatsk", *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 3 (20), 2019, s. 280-291.

yayıldıkları anlaşıldı⁴². Yine bölgeden elde edilen arkeolojik veriler sayesinde Hazarların kökeni hakkındaki tartışmalara daha somut cevaplar verilebildi⁴³. Böylece Hazar çağının en önemli kabul edilen şehirlerinin fiziki yapısı, mimari dokusu, onların kökeni gibi muhtelif konular aydınlanmaya başladı. Hâliyle Doğu Avrupa Türk tarihinin en önemli parçalarından birisi olan bu topluluğun tarihi hakkında daha somut şeyler söylemek mümkün oldu.

Sarmatlar ve Alanlar Kafkasya’da yaşayan topluluklar arasındadır. Onların kökeni ve bölgedeki varlığı ile ilgili olarak tarih kaynaklarındaki farklı bilgiler dolayısıyla günümüze kadar uzayan çeşitli tartışmalar vardır⁴⁴. Ancak arkeolojik çalışmalar sayesinde bu tartışmalar da belirli bir sonuca ulaşmaya başlamıştır. Sarmat ve Alan dönemine ait buluntular⁴⁵ onların yerleşme alanlarının belirlenmesine büyük katkı sağlar. Bu iki topluluğun yaşadığı dönemlerde Dağıstan şehirlerinin durumu, dağlık bölge boşalırken düzlük yerlere yeni yerleşim merkezlerinin açılması, bölgenin demografik yapısındaki değişimler anlaşıldı. Böylece III.-V. yüzyıllarda Dağıstan’daki sosyal ve kültürel değişimi anlamak mümkün oldu⁴⁶. Bu bölgeden elde edilen materyaller Sarmatların kimliğiyle ilgili tartışmalara da açıklık kazandıracak ve onların medeni seviyesini ve bölgedeki somut mirasını aydınlığa kavuşturacak niteliktedir⁴⁷. Aynı yerde elde edilen başka buluntulardan Alban-Sarmat inançlarıyla ilgili bazı belgelerin tarihlendirilmesi yapılırken⁴⁸ keşfedilen Sarmat mezarları⁴⁹ bu topluluğun Dağıstan’daki en somut izlerinden birisi olarak

42 O. V. Bukin, N. A. Lifanov, S. E. Zubov, “Raskopki Mogilnika Malaya Ryazan I v 2017”, *Voprosi Arheologii Povoljya*, S. 7, Samara 2019, s. 210-215.

43 A. V. Komar, “Hazarskaya Dilemma: Turki İli Tele”, *Turkologičeskiy Sbornik 2011-2012*, Nauka Vostochnaya Literatura, Moskva 2013, s. 171-203.

44 Bu tartışmalar için bk. İlhami Durmuş, *Sarmatlar*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007; Umut Üren, *Avrasya’nın Bozkır Halkları Alanlar ve Aslar*, Akçağ Yayınları, Ankara 2018.

45 V. B. Kovalevskaya, *Kavkaz i Alanı*, İzdatelstvo Nauka, 1984, s. 74-167.

46 Murtazali S. Gaciev vd. “O Migratsionnih i Demografičeskih Protsessah Na Territorii Dagestana v Albano-Sarmatskiy i Rannesrednevekoviy Periodi”, *Stratum Plus*, S. 4, 2020, s. 309-324.

47 Murtazali S. Gaciev, *Mejdu Evropoy i Aziej*, Rossiyskaya Akademiya Nauk Dagestanskiy Nauçniy Tsentr İnstitut İstorii, Arheologii i Etnografii, Mahaçkala 1997, s. 6-123.

48 M. A. Bakuşev, M. S. Gaciyev, “O Datirovke Nekotornh Antropomorfnyh Statuetok Dagestana Albano-Sarmatskogo Vremeni”, *Ye. İ. Krupnov i Razvitie Arheologii Severnogo Kavkaza XXVIII Krupnovskiy Çleniya*, Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Arheologii, Moskva 2014, s. 220-222.

49 Murtazali S. Gaciev vd., “Raskopki Mogilnika Sarmatskogo Vremeni Vblizi Dagestanskogo Goroda İzberba III”, *Novejšie Arheologičeskie i Etnografičeskie İssledovaniya na Kavkaze*, Rossiyskaya Akademiya Nauk Otdelenie İstoriko-Filologičeskih Nauk Dagestanskiy Nauçniy Sentr, Mahaçkala 2007, s. 124-126.

kayıtlara geçti. Alban-Sarmat döneminde Kafkasya'nın kuzeydoğusundaki denizcilik faaliyetlerine ait malzemeler⁵⁰ ise onların bölge ticaretindeki yeri hakkında önemli ipuçları vermektedir. Benzer biçimde bugün bile İlk Çağ Kafkasya tarihinin en tartışmalı konularından birisi olarak güncelliğini koruyan Albanların kökeni meselesini aydınlatmaya yarayacak malzemeler ele geçmiştir⁵¹.

Kafkasya'da yaşadığı bilinen ancak tarihî kaynaklarda buradaki yerleşim yerleri hakkında ayrıntılı bilgi bulunmayan çeşitli Türk toplulukları ile ilgili arkeolojik buluntular, bahse konu eksikliği ortadan kaldıracak niteliktedir. Bugün kazılardan elde edilen malzemelere göre Göktürklerin Kafkasya'daki hâkimiyet sahasını ortaya koyan çalışmalar yayımlanabilmektedir⁵². Yine bu buluntular sayesinde Göktürklerin batı sınırlarını etrafıca belirlemek mümkün olmuştur⁵³. Diğer yandan bölgedeki varlıkları ile ilgili olarak tarihî belgelerde muhtelif bilgiler bulunan Kutrigurların ve Utigurların Karadeniz bölgesindeki varlığına dair arkeolojik malzemeler⁵⁴ çok önemlidir. Aynı şekilde Ogurların bölgedeki varlığına dair malzemeler onların Kafkasya'daki kültürel yaşamını aydınlatıcı mahiyettedir⁵⁵.

Kafkaslarda etkili olan Türk toplulukları içerisinde XII. yüzyılın başlarından itibaren Kıpçakların da var olduğu bilinmektedir. 1118'de Derbent'ten güneye inerek yaklaşık bir asır boyunca Gürcistan'ın tarihinde oldukça önem kazanan Kıpçakların Gürcüler ve Ermeniler arasına yerleştiği kayıtlara geçmiştir⁵⁶. Ancak onlardan kalan somut kültürel izler çok azdır. S. A. Pletneva'nın çalışmaları sayesinde elde edilen arkeolojik malzemeler ile Kıpçakların bölgede yayıldıkları alan

50 M. A. Bakuşev, M. S. Gacıyev, "O Ritualnih Sosudah Severo-Vostochnogo Kavkaza Albano-Sarmatskogo Vremeni", *Voprosi Drevney i Srednevekovoy Arheologii Kavkaza*, Rossiyskaya Akademiya Nauk Institut Arheologii, Grozny-Moskva 2011, s. 215-236.

51 *Etnokulturnoe Nasledie Kavkazskoy Albanii*, Bakinskiy Mejdunarodniy Tsentr Kulturalizma, Baku 2023.

52 M. Joldasbekov, *Atlas Zapadnyy Turkskiy Kaganat*, Ministerstvo Obrazovaniya i Nauki Respubliki Kazakistan, Astana 2013.

53 A. V. Komar, "Nasledie Zapadnoturskogo Kaganata v Vostochnoy Evrope", *Diyesdovo*, Akademia Nauk Ukraini Institut Arheologii, Kiyiv 2008, s. 288-300.

54 A. V. Komar, "Kutriguri i Utiguri v Severnom Priçernomor'ye", *Sugdeyskiy Sbornik*, Akademperiodyka, Kiev-Sudak 2004, s. 169-200.

55 A. V. Komar, "Ogurskie Plemena", *Turkskoe Nasledie Evrazii VI-VII vv.*, Kultegin Yayınları, Astana 2008, s. 192-216.

56 İbrahim Telliöğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009, s. 74-132.

hakkında detaylı bilgi edinmek mümkün olmuştur⁵⁷. Aynı şekilde Karadeniz'in kuzeyinde Kıpçaklara ait pek çok silah, ev eşyası, taş heykeller, toka, kemer, süs eşyası gibi malzemeler ele geçirilmiştir. Ancak Kafkasya'daki çalışmalar o kadar gelişmediği için sadece kuzeydeki belirli bölgelerde bazı buluntular çıkarılmıştır⁵⁸. Bu çalışmalar artırılırsa Kafkasya'daki Kıpçak varlığına dair daha somut verilerin ele geçeceği açıktır.

Kafkasya'daki arkeolojik çalışmalar geliştikçe bugün oldukça soyut ifadelerle kaynaklarda yer bulan bazı dönemlerin daha somut bir şekilde kayıt altına alınacağı muhtemeldir. Kafkasya tarihinin belirli bir dönemine damgasını vuran Sabirlerin VI. yüzyıl başlarından itibaren bölgedeki varlığına dair özellikle Bizans kroniklerinden yola çıkılarak hazırlanan metinler belirli önermeler etrafında şekillenmiştir⁵⁹. Sabirlerin hâkimiyet alanında yapılacak çalışmalarla onların yaşadığı şehirlerin bölge tarihindeki yeri daha ayrıntılı olarak ele alınabilir. Böylece sayısı 100.000 kişiye ulaşan Sabir ordusunun konuşlandığı yerler, Sabir başkenti ve şehirleri, geçim kaynakları gibi konular aydınlığa kavuşturulabilir. 503-508 yılları arasındaki Sabir-Sasani savaşlarına ait arkeolojik malzemeler⁶⁰ bu bakımdan oldukça kıymetlidir ve Sabirlerin bölgedeki varlığına dair somut belgeler olarak kayıtlara geçmiştir. Aynı şekilde Alanların ve Sarmatların yaşadığı yerler üzerinde yapılacak arkeolojik çalışmalarda ortaya çıkarılabilecek malzemelerle bu toplulukların kökeni, devraldığı miras ve bölge tarihindeki rolü daha açık bir biçimde belirlenebilir.

Sonuç

Kafkasya ile ilgili arkeolojik araştırmalar bölgedeki Türk varlığının somut hale getirilmesi açısından büyük öneme sahiptir. Bu zamana kadar erişilen arkeolojik bulgular, kazıların sonuç raporlarında kalmamalı tarihçiler bu araştırmaları eserlerinde kullanmalıdır. Hatta bölgenin özellikle İlk Çağ tarihini arkeologlar yazsa bugün tarihî kaynaklardaki bilgi kıtlığı sebebiyle tarihçiler arasında tartışma konusu olan pek çok mesele büyük ölçüde çözüme kavuşabilecektir. Bu sayede tarihî kayıtlarda yer alan bilgiler daha detaylı ve somut bir hale dönüştürülebilir. Zira ta-

57 S. A. Pletneva, *Polovtsi*, İzdatelsvo Lomonosov, Moskva 2010, s. 122-156.

58 S. A. Pletneva, *Polovetskie Kamenne İzvaniya*, İzdatelsvo Nauka, Moskva 1974.

59 Şerif Baştaç, "Sabir Türkleri", *Belleten*, C V/S. 17-18, Nisan 1941, s. 53-99; Gurban Huseynov, "Sabirlerin Kısa Tarihi", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 17, 2017, s. 147-161.

60 Murtazali S. Gaciev vd., "Raskopki Derbentskogo Roseleniya v 2017 g", *İstoriya, Arheologiya i Etnografiya Kavkaza*, C 16/S. 2, 2021, s. 465.

rihî belgeler daha çok bölgedeki siyasi hadiselerle alakalıdır. Arkeolojik buluntular hem bölgedeki siyasi gelişmelerle ilgili kayıtları karşılaştırmaya yarar bilgiler içerir hem de Kafkasya'ya yerleşen Türklerin sosyal ve kültürel yaşantısına ait mühim malzemeler barındırır.

Kafkasya'ya yerleşen Türklerle ilgili olarak elde edilen arkeolojik malzemeler Kimmerlerden Rus hâkimiyetine kadar onların bölgedeki yaşantısıyla ilgili pek çok problemi çözmeye yarayacak mahiyettedir. Hazarların bölgede kurduğu şehirlerin konumu, fiziki yapısı, onların hâkimiyet alanları gibi konular kazılarda elde edilen buluntularla ayrıntılı bir şekilde ele alınabilir. Arap-Hazar savaşları sırasında bölgenin durumunu anlamak için arkeolojik veriler daha sağlam analizler yapılmasını sağlar. Zira Araplara ait epigrafik malzemeler ve onların kurduğu şehirlere dair tarihlendirme yapmaya imkân veren buluntular sayesinde İslam kaynaklarındaki soyut bilgiler somut hale getirilebilir. Böylece hangi şehirlerin Hazarlarda hangilerinin Araplarda olduğu ya da ne zaman el değiştirdiği gibi konular aydınlığa kavuşur. Aynı şekilde Sabirlerin yerleştiği alanın sınırları ve bıraktıkları maddi kültür mirasını anlayabilmek için bu konuda daha çok kazı yapılmasının büyük bir ihtiyaç olduğu görülmektedir. Zira onların kıslamak için bir yaşam alanına sahip olmaları gerektiği bilinmekle birlikte buraların nereler olduğu konusunda hâlihazırda elde çok detaylı veri yoktur. Yine şimdiye kadar Bulgarları oluşturan boylar hakkında ortaya çıkarılan malzemeler onların bölgedeki varlığını somutlaştırmakla birlikte genel bir değerlendirme yapmaya fırsat vermemektedir. Yapılacak araştırmalarla bu konuda da yeni bir şeyler yazmaya imkân tanıyacak veriler elde edileceği açıktır.

Türk tarihinin ilk dönemi hakkında günümüzde de büyük tartışmalara sebep olan bazı konularla ilgili olarak kazılarda önemli ipuçları elde edilmiştir. İskitlerin Türklükle münasebetleri hususunda Derbent'te elde edilen ve Hunlarla İskitler arasındaki kültürel benzerlikleri ortaya koyan buluntular bu bakımdan oldukça kıymetlidir. Yine bölgeden elde edilen malzemeler Albanların ve Sarmatların kökeni hususundaki farklı görüşlere yön verecek niteliktedir. Özellikle Sarmatlarla ilgili olarak ortaya çıkarılan malzemeler bu topluluğun sosyo-kültürel yapısını anlamak için büyük öneme sahiptir.

Değerlendirme

Bu makale en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Bu makalenin yazarı dergimizin kurullarında görev almaktadır. Değerlendirme süreci boyunca ilgili kişinin dergideki rolü askıya alınmış, makaleye erişimi engellenmiş ve süreç bağımsız editör tarafından çift taraflı kör hakemlik ilkelerine uygun olarak yürütülmüştür.

Etik Bildirim

belleten@ttk.gov.tr

Yapay Zeka Kullanımı

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zekâ tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazarlar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Lisans

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

Review

This article has been reviewed by at least two reviewers using a double blind peer review model. A similarity check was performed to confirm that it was free of plagiarism.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles were complied with during the preparation of this study and all the works referred are mentioned in the bibliography.

The author of this article serves on one of our journal's editorial boards. Throughout the review process, the individual's role at the journal was suspended, their access to the article was restricted, and the process was conducted by an independent editor in accordance with the principles of double-blind peer review.

Complaints

belleten@ttk.gov.tr

Use of Artificial Intelligence

No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content of the manuscript was produced by the authors in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

KAYNAKLAR

Akkan, Ebru, *Hazar Kağanlığı ve Saltovo-Mayatsk Kültürü*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2023.

Alikberov, Alikber, "Islamic Frontiers in the Caucasus During the Abbasid Period" *Russian Oriental Studies*, ed. V. Naumkin, Leiden 2004, s. 59-71.

Aliev, Saleh Muhammedoğlu, "Kafkasya", *TDVİA*, C 24, 2001, s. 158-160.

Anoykin, A. A., "Perehod ot Srednego k Verhnemu Paleolitu Na Territorii Dagestana", *Gumanitarnye Nauki v Sibiri*, C 23/S. 2, 2016, s. 5-9.

Artamonov, M. İ., *Hazar Tarihi*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Ateş, Cennet, *Kafkasya'daki Türkler ve Türkiye'nin Kafkasya Türkleri Politikası*, Eğitim Yayınevi, Ankara 2023.

Atlas Bulgarika, Vremya i Prostranstvo Bolgarskoy Sivilizatsii, ed. R. S. Hakimov, İnstitu İstorii imeni S. Marcani Akademii Nauk Respubliki Tataristan, Moskva-Kazan 2012.

Aytbetov, T. M., *Žakavkazskije Avartsy (VIII Haçala-XVIII. vv)*, Mejdunarodniy Fond Samilya, Mahaçkala 2000.

Bacci, Michele, "Georgia and the Outside World: An Introduction", *Cultural Interaction Medieval Georgia*, Weisbaden 2018, s. 7-25.

Bagaev, M. H., "Opıt İzuçeniya Pamyatnikov Skifo-Sarmatskogo i Rannesrednevekovogo Vremeni Gornoy Çeçni i Dagestana v XIX v.", *İzvestiya Vuzov Severo-Kavkazskogo Regiona. Obşestvenne Nauki*, S. 12, 2005, s. 25-33.

Bakuşev, M. A. - Gaciev, M. S., "O Datirovke Nekotornh Antropomorfnih Statuetok Dagestana Albano-Sarmatskogo Vremeni", *Ye. İ. Krupnov i Razvitie Arheologii Severnogo Kavkaza XXVIII Krupnovskiye Çleniya*, Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Arheologii, Moskva 2014, s. 220-222.

Bakuşev, M. A. - Gaciev, M. S., "O Ritualnih Sosudah Severo-Vostoçnogo Kavkaza Albano-Sarmatskogo Vremeni", *Voprosı Drevney i Srednevekovoy Arheologii Kavkaza*, Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Arheologii, Grozniy-Moskva 2011, s. 215-236.

Baştav, Şerif, "Sabir Türkleri", *Belleten*, C V, S. 17-18, 1941, s. 53-99.

Beglova, E. A. vd, *Arheologiya Severnogo Kavkaza*, Gosudarstvenniy Muzey Vostoka, 2014.

Biro, Marget, "Hunların Kafkasya'daki Varlığı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 22, 2003, s. 223-231.

Brosset, Marie-Félicité, *Gürcistan Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, notlar Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Brosset, Marie-Félicité, *Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'au XIXe Siècle*, Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, Saint Pétersburg 1848.

Bukin, O. V., N. A. Lifanov, S. E. Zubov, "Raskopki Mogilnika Malaya Ryazan I v 2017", *Voprosy Arheologii Povol'ya*, S. 7, Samara 2019, s. 210-215.

Oktay Çerezci, J. Özlem, "Doğu Avrupa Türk Şehirciliğine Hazar Dönemi'nden Bir Örnek: Mayatsk", *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 3 (20), 2019, s. 280-291.

de Florival, Paul Émile Le Vaillant, *Coup-d'Oeil sur l'Arménie*, À la Librairie Française et Étrangère, Paris 1846.

Donabédian, Patrick, "Armenia-Georgia-Islam A Need to Break Taboos in the Study of Medieval Architecture", *Eurasiatica*, S. 16, 2020, s. 63-112.

Dostiev, Tarık, "Kafkasya'da Hunlar", *Türkler*, C 1, haz. Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 921-928.

Dostiev, Tarık, "Kavimler Göçü Döneminde Doğu Kafkasya'da Türk Egemenliği", *XV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 251-256.

Durmuş, İlhami, *Sarmatlar*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007.

Elishē, *History of Vardan and the Armenian War*, çev. Robert W. Thomson, Cambridge University Press, Cambridge 1982.

Etnokulturnoe Nasledie Kavkazskoy Albanii, Bakinskiy Mejdunarodniy Tsentr Kulturalizma, Baku 2023.

Fahreddin, R., *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kemaloğlu, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

Gaciev, Murtazali S. vd., "Arheologičeskie Dannie k Lokalizatsii Kreposti Bilistan", *Materiali po Arheologii i İstorii Antičnogo i Srednevekovogo Pričernomorya*, S. 15, 2023, s. 509-528.

Gaciev, Murtazali S. vd., "Derbentskoe Poselenie: Nekotorie İtogi Raskopok (2012-2016) Gorod", *Vestnik Rossiyskogo Fonda Fundamentalnih İssledovaniy*, C 2/S. 87, 2017, s. 155-163.

Gaciev, Murtazali S. vd., "Epigrafičeskie Pamyatniki Derbenta: Otkritiya XXI Veka (K 300-Letiyu İzuçeniya)", *Epigrafika Vostoka*, C. 36, S. 3-4, 2021, s. 7-21.

- Gaciev, Murtazali S. vd., “Etničeskaya Karta Severnogo Kavkaza v Period Pozdney Antičnosti”, *Vestnik Dagestanskogo Naučnogo Tsentra*, S. 72, 2019, s. 17-30.
- Gaciev, Murtazali S. vd., *Mejdu Evropoy i Aziei*, Rossiyskaya Akademiya Nauk Dagestanskiy Nauçnyy Tsentr İnstitut İstorii, Arheologii i Etnografii, Mahaçkala 1997.
- Gaciev, Murtazali S. vd., “O Migratsionnih i Demografıçeskih Protsessah Na Territorii Dagestana v Albano-Sarmatskiy i Rannesrednevekoviy Periodi”, *Stratum Plus*, S. 4, 2020, s. 309-324.
- Gaciev, Murtazali S. vd., “Raskopki Derbentskogo Roseleniya v 2017 g”, *İstoriya, Arheologiya i Etnografiya Kavkaza*, C 16/S. 2, 2021, s. 461-488.
- Gaciev, Murtazali S. vd., “Raskopki Mogilnika Sarmatskogo Vremeni Vblizi Dagestanskogo Goroda İzberba III”, *Noveyyie Arheologičeskie i Etnografıçeskie İssledovaniya na Kavkaze*, Rossiyskaya Akademiya Nauk Otdelenie İstoriko-Filologičeskih Nauk Dagestanskiy Nauçnyy Sentr, Mahaçkala 2007, s. 124-126.
- Gaciev, Murtazali S. - Kasimova, C. Yu., *Srednepersidskie Nadpisi Derbenda VI Veka*, İzdatelskaya Firma Vostochnaya Literatura, Moskva 2006.
- Golovin, Ivan, *The Caucasus*, Trübner&Company, London 1854.
- Göktuğ, Musa, *Kuzey Azerbaycan Hanlıkları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2023.
- History of Armenia by Father Michael Chamich*, Bishop's College Press, C I-II, çev. Johannes Avdall, Calcutta 1827.
- Huseynov, Gurban, “Sabirlerin Kısa Tarihi “, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 17, 2017, s. 147-161.
- Hüseynova, İrade, “Eski Kafkasya Tarihinin Arkeolojik Araştırmaları”, *İRS Arkeoloji*, C 4/S. 8, 2013, s. 4-11.
- Issaverdens, James D., *Armenia and the Armenians*, Printed in the Armenian Monastery of St. Lazarus, Venice 1874.
- Joldasbekov, M., *Atlas Žapatnyy Turkskiy Kaganat*, Ministerstvo Obrazonaviya i Nauki Respubliki Kazakistan, Astana 2013.
- Kagazahev, H. V., “Drevnie Kulturnı Severnogo Kavkaza: Problemy Proishojdeniya i Etnogenetiçeskih Vzaimosvyazey”, *İstoria Arheologiya*, C 6/S. 92, 2019, s. 194-202.
- Kalinina, T. M., “Bitvi Arabov i Hazar za Derbent i Balancar V Pervoy Polovine VII V.”, *Hazarskiy Almanax*, S. 17, 2020, s. 49-68.

Kavkaz v Sisteme Kulturnih Yevrazii v Drevnosti i Srednevekovye, Mateialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii, Karaçayevo-Çerkeskiy Gosudarstvenniy Universitet, Karaçayevsk 2018.

Kazanskiy Kreml, Tatarskoe Kinijnoe İzdatelstvo, Kazan 2015.

Komar, A. V., “Aziatskie Elementi Kulturi Koçernikov Vostoçnoy Evropy VI-VIII vv”, *Vzaimodeystvie Narodov Yevrazii v Epohu Velikogo Pereseleniya Narodov*, Udmurtskiy Gosudarstvenniy Universitet, İjevsk 2006, s. 107-111.

Komar, A. V., “Hazarskaya Dilemma: Turki İli Tele”, *Turkologičeskiy Sbornik 2011-2012*, Nauka Vostoçnaya Literatura, Moskva 2013, s. 171-203.

Komar, A. V., “Kutriguri i Utriguri v Severnom Priçernomorye”, *Sugdeyskiy Sbornik*, Akademperiyodika, Kiev-Sudak 2004, s. 169-200.

Komar, A. V., “Nasledie Zapadnoturskogo Kaganata v Vostoçnoy Evrope”, *Diyesdovo*, Akademia Nauk Ukraini Institut Arheologii, Kiyiv 2008, s. 288-300.

Komar, A. V., “Ogurskie Plemena”, *Turkskoe Nasledie Evrazii VI-VII vv*, Kultegin Yayınları, Astana 2008, s. 192-216.

Koselenko, G. A. *Drevneyşie Gosudartsva Kavkaza i Sredney Azii*, İzdatelstvo Nauka, 1985.

Kovalevskaya, V. B., *Kavkaz i Alam*, İzdatelstvo Nauka, 1984.

Kozubskiy, Ye. İ., *İstoria Goroda Derbenta*, Derbentskoe Gorodskoe Uproşennoe Obşestvennoe Upravlenie, Temir Han-Şura 1906.

Kudryavtsev, A. A., “Drevniy Derbent v İstorii Rannehristianskogo Mira”, *Vestnik Sankt Peterburgskogo Universiteta İstoria*, C 67/S. 3, 2022, s. 910-929.

Langlois, Victor, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie*, C I, Librarie de Firmin Didot Freres, Paris 1880.

Latifova, Elvira, “Ortak Türk Tarihinin Yazılmasında Kafkasya'dan Anadolu'ya Uzanan Türk Yer Adları Üzerine Karşılaştırmalı Çalışmaların Önemi”, *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalçık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu Bildiriler*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 677-688.

Magaramov, S. A., “Etno-Konfessionalnaya Kartina Goroda Derbenta v VI-XIX vv.”, *İstoriya, Arheologiya i Etnografiya Kavkaza*, C 16/S. 1, 2020, s. 50-75.

Magomedov, M. G., *Hazarı Na Kavkaze*, Dagestanskoe Kinijnoe İzdatelstvo, 1994.

Magomedov, M. G., *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata po Mateialam Arheologičeskih İssledovaniy i Pismennim Dannim*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1983.

Ministry of Culture of the Republic of Tataristan, *Great Bolgar*, ed. Ayrat Sitdikov, Kazan 2015.

Minns, E. H., "The Scythians and Northern Nomads", *The Cambridge Ancient History*, C III, Cambridge University Press, Cambridge 1970, s. 187-205.

Obrazovanie Hazarskogo Kaganata po Materialam Arheologičeskikh İssledovaniy i Pismennim Dannim, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1983.

Orbelian, Stephannos, *Histoire De La Siounie*, C II, çeviri ve notlar: M. Brosset, Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, Saint-Petersburg 1866.

Özgül, Oktay- Ceylan, Nezahat, "Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C IV/S. XIII, Aralık 2017, s. 24-62.

Pletneva, S. A., *Polovtsi*, İzdatelstvo Lomonosov, Moskva 2010.

Pletneva, S. A., *Koçevniki Yujnorusskikh Stepey v Epohu Srednevekovya IV-XIII Veka*, İzdatelstvo Voronejskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Voronej 2003.

Pletneva, S. A., *Oçerki Hazarskoy Arheologii*, Mostı Kulturi, Moskva 1999.

Pletneva, S. A., *Polovetskie Kamenne İzvaniya*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1974.

Prokopenko, Yu. A., "Novie Nahodki Skifskogo Zverinogo Stilya iz Pamyatnikov Tsentralnogo Predkavkaziya V-VI. vv do Naşey Erı", *İz İstorii Kulturi Narodov Severnogo Kavkaza*, Stavropolskiy Gosudarstvenniy Universitet, Stavropol 2009, s. 8-18.

Prokopius, *History of the Wars*, C II, çev. H. B. Dewing, Harvard University Press, London 1979.

Semenov, İ. G., "Kultura Severokavkazskih Katagombnih Pogrebeniy II-IV Vekov: Problema Etničeskoy İdentifikatsii", *Vestnik Dagestanskogo Nauçnogo Tsentra*, S. 66, 2017, s. 41-58.

Studer-Karlen, Manuela, "Georgia as a Bridge Between Cultures, Dynamics of Artistic Exchange", *Convivium Supplementum 2021/1*, ed. Manuela Studer-Karlen, Natalia Chitishvili, Thomas Kaffenberger, Masarykova Üniversitesi Yayınları, Masarykova 2021, s. 11-17.

Süleymanova, Sevda, "Kafkasya Honları", *XV Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 257-271.

Şulga, P. İ. - S. G. Koltuhov, V. V. Mayko, "Drevniye Pogrebeniya v Kurgane Kırımiskaya Roza 2", *İstoriya i Arheolojiya Kıırma*, S. 9, 2018, s. 19-31.

Taşagıl, Ahmet, “İslam Öncesi Dönemde Azerbaycan ve Anadolu’da Türkler”, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, ed. İbrahim Tellioglu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2023, s. 1-18.

Tellioglu, İbrahim, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009.

Tellioglu, İbrahim, *Orta Çağda Türkler Ermeniler Gürcüler*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019.

The Chronicle of Novgorod 1016-1471, çev. Robert Michell-Nevill Forbes, Office of the Society, London 1914.

The Russian Primary Chronicle Laurentian Text, çeviri ve notlar: Samuel Hazzard Cross, The Medieval Academy of America, Cambridge 1953.

Thomson, Robert W., *Rewriting Caucasian History*, Calenderon Press, Oxford 1996.

Uydu Yücel, Mualla, *9. Yüzyıldan 13. Yüzyıla İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2021.

Üren, Umut, *Avrasya’nın Bozkır Halkları Alanlar ve Aslar*, Akçağ Yayınları, Ankara 2018.

Elektronik Kaynaklar

<http://www.archaeology.org.az/> (erişim tarihi 14.04.2025)

<https://archaeolog.ru/expeditions/expeditions-2023/kavkazskaya-arkheologicheskaya-ekspeditsiya-2023>. (erişim tarihi 14.04.2025)

<https://capellabook.ru/p/501--materialy-po-arheologii-kavkaza-sobrannye-ekspediciyami-imperatorskogo-moskovskogo-arheologicheskogo-obshchestva-snaryajennymi-na-vysochayshe-darovannye-sredstva/> (erişim tarihi 14.04.2025)

<https://caucasushistory.ru/2618-6772/index> (erişim tarihi 14.04.2025)

<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/25316-materialy-po-arheologii-kavkaza-sobrannye-ekspeditsiyami-moskovskogo-arheologicheskogo-obshchestva-m-1888-1916>. (erişim tarihi 14.04.2025)

http://www.ra.ianan.ru/?page_id=32&lang=ru (erişim tarihi 14.04.2025)

